

A TÁJTÖRTÉNETKUTATÁS NÉHÁNY KÉRDÉSE

A szépirodalom úgyszólván már megszületésekor felfedezte a tájban rejlő lehetőségeket, s Goethével a tájkultusz a művelődéstörténetbe is bevonult. Később a szaktudományok kezdték feltárni a természeti és kultúrtájak egyéni, külön világának egy-egy oldalát, s ennek eredményeképpen a XIX. század második felében már terebélyessé vált a tudományok közös fájának egyik hajtásaként a tágabb értelemben vett *tájkutatás*. Sajnos, a közben felhalmozódott tapasztalatok ellenére, a tájkutatás kérdései máig sincsenek rendszerbe foglalva. A történetkutató természetesen nem vállalkozhat egymaga olyasmire, ami a társadalom- és természettudományok közös feladata; egy ilyen eleve reménytelen próbálkozás helyett saját kutatási területem, az erdélyi kapitalizmus korának néhány táj- és területtörténeti problémáját érintem. Nem ezek megoldásának illúziójával, hanem egy régtől esedékes eszmecsere lehetőségének gondolatával.

A tájtörténet műfajilag a helytörténet körébe sorolható, annak egyik ágazata. Ha pedig ez így van, mentesít attól, hogy annak sajátos kutatási módszerére kitérjünk, hiszen ezekre az érdeklődő választ találhat a szakfolyóiratok mellett többek között a *Korunk* 1969. évi áprilisi, helytörténettel foglalkozó számában. Előrebocsátva, hogy a helytörténetkutatás utóbbi megélénkülése ellenére (lásd a *Művelődés* 1970. februári számát) a tájtörténetnek még a fogalmával is ritkán találkozunk historiográfiai irodalmunkban, nem tartjuk fölöslegesnek, ha annak általánosabb vonatkozásait érintjük. A kérdéssel már csak azért is érdemes foglalkozni, mivel Erdélyben a tájkutatásnak gazdag hagyományai vannak. Gondolok itt elsősorban a Bánság-, Máramaros-, Mezőség- és Székelyföld-kutatásra, a Nyugati-havasok vidéke és az aradi tájak feltárásának hagyományaira. Különösen a XIX. század második fele s a XX. század eleje volt ilyen eredményekben gazdag. A tájtörténetkutatás természetesen *országos* feladat: nincs is olyan vidék hazánkban, ahol ma odaadó, különleges fáradozással ne foglalkoznának kutatóink a helyi sajátosságok részletekbe menő feltárásával.

Bármennyire közel állanak egymáshoz, egyenlőségi jelet mégsem tehetünk a helytörténet és tájtörténet közé; utóbbinak is megvan a saját, jól körülhatárolható kutatási tere: egy *tájegység*, *vidék* múltja. Ebben az esetben műfajilag önálló történeti vállalkozásról, illetve munkáról van szó. Viszont, ha egy tájegység komplex vagy legalább többoldalú feltárása, múltjának és jelenének bemutatása kerül valahol napirendre, a táj története — s következképpen a történészi munka — úgy aránylik hozzá, mint rész az egészhez.

A tájtörténetkutatás időszerűsége mellett szól az a tény, hogy bár bizonyos tájegységek máig is sokat megőriztek sajátosságaikból, ezek a sajátosságok mégis a múlt realitásai. Ugyanis az iparosodás állandóan fokozódó üteme, az ipar eléggé nem méltányolható arányos területi elosztása, valamint a mindenképpen kívánatos városiasodás együttes hatásukban nagymúltú agrártájak történelmi „couleur locale”-jának további gyors fakulását vonják maguk után, s ezzel egyszerre apad-

nak el a tájtörténet helyi forrásai is. Néhány esetben egész tájak változtatják meg arculatukat, alakulnak át önmaguk ellentétévé: a Hunyad megyei vízgyűjtő létesítésével falvak s egyéb létesítmények tűntek el örökre a térképről (e terület szak szerű néprajzi monográfiáját Nicolae Dunăre vezetésével kutatókollektíva írta meg, melynek történeti része Belu Sabin kolozsvári történész munkája). A Vaskapu vidékének metamorfózisa szemünk előtt zajlik (történetének feltárását akadémiai komplex kutatócsoport végzi).

Nyilvánvaló, hogy a hely- és tájtörténet merev szembeállítására mesterkéltnél lenne, hiszen bizonyos értelemben a helytörténet (nálunk általában falutörténet és várostörténetet értenek ezen) a tájtörténethez szállít anyagot. De — véleményem szerint — az utóbbi perspektívái nagyobbak lehetnek, mint a szűken értelmezett helytörténeté, hiszen ez csak hosszadalmas idő után mutathat fel mennyiségileg is (ez itt igen fontos!) jelentős eredményeket. Viszont az eddiginél körültekintőbb tervezéssel, a kutatók gazdaságosabb elosztásával és további szakosításával, amit egyébként pártunk új tudománypolitikája annyira hangsúlyoz, valamint a vidéki történelemtanárok szakköri tevékenységének ilyen irányú megszervezésével a történelem valamely szakaszában vagy az emberi tevékenység bizonyos területén jelentős szerepet játszott tájegységek vagy területi egységek történetének feltárása néhány éven belül megvalósítható szép feladat lehet.

S talán hasznos is, mert igénylése az általános történetírás részéről is jelentkezett, melynek továbblépéséhez a különböző tájak közti egyező jegyek és sajátosságok s nem utolsósorban a tájegységek közötti kapcsolatok érdekes kérdésének a kimunkálásával járulhat hozzá. Találóaan írja Imreh István, hogy a történettudomány a sajátos egységek „legfőbb jellemvonásainak feltárása nélkül éppen az általános törvényszerűségek megállapítása terén“ nehezen tudna „új, helytálló következtetésekig eljutni“ (*Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. Bukarest, 1956. 6).

Nem kevésbé fontos, hogy jellegzetes tájaink múltjának feltárása társadalmi igény is: a sajtó s ezen belül a romániai magyar sajtó magatartása jól tükrözi ezt, hiszen az elmúlt két évben s a mostaniban az *Igazság*, a *Falvak Dolgozó Népe*, a *Művelődés* és a *Hargita* néhány patinás vidékünk (Bihar, Kalotaszeg, Mócvidék, Erdővidék, Gyergyói-medence, Gyimes-völgye, Szilágyság) történetét és mai valóságát mutatta be olvasóinak. Valószínű azért, mert így véli jobban betölthetni művelődéstörténeti hivatását, nem is sejtve, hogy ezzel az erdélyi sajtó egyik jelentős hagyományát eleveníti fel. Mindezek feljogosítanak annak feltételezésére, hogy szélesebb olvasóközönséghez szóló, vaia amely tájegység történetét tárgyaló könyv szintén elkelne könyvpiacunkon.

Amint a felsorolásokból is kiderül, nagyon nehéz olyan meghatározást adni, amely minden tájegységre érvényes. Ugyanis mialatt a földrajzi táj fogalma jól kidolgozott, a tájegység fogalma lazább, pontatlanabb. A *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* szerint ez „a természeti, földrajzi adottságok alapján a gazdasági és társadalmi tényezők hatására kialakult gazdasági területi egység“. Nyilvánvaló tehát, hogy a tájegységet létrehozó feltételek részben társadalmi jellegűek, és így a történelem folyamán kialakulhattak s valóban létre is jöttek a földrajzi egységeken túlmenően gazdasági, nyelvi, etnográfiai, valamint más szempontból egységes területek is. Az adott feltételek megváltozása aztán maga után vonta a tájegységek és területi egységek megfelelő irányú átalakulását.

Országunkban a változatos földrajzi tájadottságokat kihasználva az emberi tevékenység folyamán számos, sajátos arculatú egység alakult ki. Gondolunk itt elsősorban olyan nagy „történeti“ táj- vagy területi egységekre, mint a Bánság,

Máramaros, a Székelyföld vagy — a Kárpátokon túli részekre tekintve — Dobruza és Olténia; ezek neve mögött nemcsak a táji feltételek gazdag változatosságát látjuk, de ott érezzük a történelem formáló kezét is. E területeknek a történelem bizonyos szakaszaiban saját külön státusuk volt, s egyéniségük jogi helyzetükön túlmenően természetesen gazdasági és társadalmi fejlődésük tekintetében is szembe-tűnő. A nagy táj- és területi egységek mellett vagy azokon belül nem feledkezhünk meg a kisebb tájegységekről, az ún. vidékekről, medencékről. A már említettek mellett a Barcasági-medence, a Mezőség, Aranyosvidék, Avasvidék, Nyárádmente, Csíki-medence, Szépmező vagy az aradi Hegyalja s más tájegységek és vidékek települési, népességi viszonyait, gazdasági fejlettségi fokát, a művelődés fejlődési sajátosságait, a szokásokat, a nyelvjárást a szakember is csak akkor képes helyesen értelmezni, ha alaposan utána néz történetüknek. Mindez eléggé bizonyítja a táj-történet művelésének szükségességét azért is, mert a történelemre szintén érvényes: a sajátos, a konkrét gazdagabb, mint az általános.

*

Erdély társadalmának nagymérvű területi differenciáltsága feudális örökség. Jellemző ezzel kapcsolatban a *Kolozsvári Közlöny* 1857. augusztus 11-i számának egy kis közleménye. Íme: „Ha a Meszesen által jön az ember, azt kérdik: Erdélyből jön az úr?, tehát Szilágy nem Erdély. Ha csíki és háromszéki székelytől kér-dem, honnan való és hová utazik, azt feleli: a Székelyföldről, s megyen be Erdélybe, tehát ezek sem erdélyiek. Ha a barcasági és fogarasvidéki románt kér-dem, azt mondja: jövök a címár Oltulujból és utazom Ardealba, tehát a Barcaság és Fogarasvidék sem Erdély.“ Bár a történelmi fejlődés alapvetően nem kanyarodott más utakra, a viszonyok sokszínűsége s az eltérések léte történelmi tény. Ehhez logikusan kapcsolódik az a kérdés, milyen irányban haladt e tájak fejlődése a kapitalizmusban, s hogy e korszakra van-e létjogosultsága a táj- és területtörténelmi kutatásnak? A kérdés elméleti és gyakorlati választ igényel.

Azok a helytörténészek, akik nemleges választ adnak, a kapitalizmusu nivelláló — haladó — áramlatára hivatkoznak, mely eltünteti a feudalizmusu ásta, mélyítette szakadékokat a tájegységek között. Ez az álláspont, bár indokolásának kiinduló-pontja helytálló, egészében véve tarthatatlan. Egyrészt, mert nem számol a törté-netiség elvével, s azért is, mert egyoldalú. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Kelet-Euró-pában a kapitalizmus, mely úgy is felfogható, mint annak egyik táji változata, más történelmi utakon fejlődött ugyanabba az irányba, mint Nyugat-Európában. Ott a feudalizmus gyökeres felszámolása, Keleten a feudális hagyományok beépü-lése az új rendbe volt a későbbi eltérések egyik fő forrása (bizonyosan nem vélet-lenül, ennél a problémánál mindig Steinbeck *Érik a gyümölcs* című regényének az a fejezete jut eszembe, hol a bank által földjükből kiperelt kúsfarmereknek még a tanyáit is szétverik napok alatt a traktorok, mert útjában állottak annak, hogy az ültetvény számára szükséges nyílegyenes barázdákat kivághassák. Erdély-ben éppen a hagyományok ereje következtében háromnegyed évszázad sem bizo-nyult elegendőnek, hogy a határtagositásokat véghez vigyék, pedig ez volt az alfája az ésszerű gazdálkodásnak).

Másrészt, amikor a kapitalizmusu fokozottabb vagy lanyhább ütemben való-ban eltüntette a helyi autonómiákat, a területi kiváltságokat, ami által a régi rendi világ strukturális különbözőségeit területi szempontból a kiegyenlítés felé terelte, a másik oldalon megteremtve a szakosodásu feltételeit, s annak csíráit is lét-rehozva, a termelésu területén új válaszfalakat húzott a tájegységek közé, esetleg

új egységes területek kialakulását mozdította elő. A tájegységek kapitalizmuskori történetének vannak tehát olyan részben öröklött, részben új sajátosságai, amelyek kutatása a tájtörténet feladatkörébe esnek. Ilyen értelemben legyen szabad utalni arra, hogy Lenin *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében a mezőgazdasági viszonyokat tájegységenként tárgyalja. Hazai vonatkozásban Orbán Balázs (*A Székelyföld leírása*), majd később Bözödi György vállalkozása (*Székely bánja*) ugyancsak nyomós érv. De hivatkozhatunk Ion és Iuliu Enescu *Ardeal, Crişana, Banatul şi Maramureşul* című, 1920-ban kiadott gazdaságtörténeti jellegű munkájára vagy az egyik legsikerültebb gazdasági monográfiára, mely *Arad vármegye közgazdasági leírása* címen jelent meg, s amelynek szerzője, Gaal Jenő, a megye mezőgazdaságát nem „járások, hanem külön gazdasági egységeket képező fővidékek szerint” mutatta be már 1898-ban.

A választóvonalak meglétét s fejlődési irányát hangsúlyozva L. Munbyval, a cambridge-i szabadegyetem marxista szemléletű előadójával, a helytörténet európai híru szaktekintélyével valljuk, hogy a vidék és ország, a helytörténet és országos történelem viszonya „alapjaiban változik meg, mikor valaki azt a kort kezdi tanulmányozni, melyben például a vasútvonalak kiépültek” (*Az angol helytörténet és amatőr művelői. Századok*, 1966. 6). Mindenekelőtt: a tájegységek történetének kutatása a kapitalizmusban nem nélkülözheti a külső hatások figyelembevételét. Lényeges ez azért is, mert az erdélyi tájegységek története a különböző etnikumok nemzeti sajátosságai mellett a kölcsönhatásokat is jól mutatja, s így egy korszerűen megírt tájtörténet, mivel magában foglalja azt is, amit egy vidék adott, s azt is, amit kapott, nem elválaszt, hanem a jobb, kölcsönös megismerést, az évszázados együttélés tudatosítását szolgálja, mégpedig azon a fronton, ahol sok a tennivaló, a történelemén, s ugyanakkor a nemzeti s nemzetiségi önismeret hathatós eszköze lehet.

*

Nem szorul különösebben bizonyításra, hogy nálunk a tájegységek múltja alapvetően agrármúlt. Ebből az is következik, hogy a tájtörténet alapjait az *agrártörténeti kutatások* rakhatják le, melyek felölelik egy-egy vidék agrárviszonyainak s a termelőeszközöknek a fejlődéstörténetét. A tájtörténeti kutatás lehetőséget ad a nép, a közösség tájformáló, teremtő munkájának, anyagi és szellemi műveltsége jellemző jegyeinek megörökítésére, a táj fejlesztésében és megőrzésében játszott szerepének ábrázolására. Lehetőséget ad a néptömegek mindennapi életébe való betekintésre. Az ilyenformán felfogott tájtörténet megőrizheti a gazdaság- és társadalomtörténet, a politika- és művelődéstörténet kívánatos arányát.

A táj- és agrártörténet 1848 utáni erdélyi problémái közül — mint amelyek a sajátosságok meglétét, illetve fejlődési irányát nyomjelzik s a tájtörténet és agrártörténet kapitalizmuskori szoros kapcsolatát bizonyítják — kettőt emelünk ki. Nevezetesen az agrárviszonyok alakulásának táji problémáit s a mezőgazdasági termelés területi szakosodásának kezdeteit. A tulajdonviszonyok alakulása a társadalom struktúráját, a parasztság életmódjának fejlődését határozta meg vagy befolyásolta lényegesen. Ezek fejlődési iránya világos: a jobbágyrendszer 1848-as megszüntetése s a gyakorlati megvalósítást szabályozó későbbi pátensek nyomán az agrárviszonyok mindegyik eleme előbb-utóbb a kapitalista viszonyok hatása alá került, s az egységesülés irányába fejlődött (Kovács József: *Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról*. Bukarest, 1957). De nem egyformán. A nagy eltérések vázolására a volt kiváltságos területek, tájak s a feudalizmus klasszikus útját járó területek néhány jellegzetes példáját említjük.

Kiváltságos területeken mindenekelőtt az erdélyi román és székely határvidékeket értjük, ahol a társadalomfejlődés többek között abban tért el a többi területekétől, hogy ott a nép széles rétegei elkerülhették a jobbagysorsot, s így e területek történetének alakulása is specifikus útra kanyarodott. E tény kihatása megszeménően érvényesült a XIX. század második felében is. Íme néhány statisztikai adat az 1893-as állapotra vonatkozóan:

A közösségi (közirtokossági) és közösségi földek aránya megyénként az összterület %-ában

Beszterce-Naszód	42,01
Brassó	58,76
Fogaras	39,06
Szeben	57,76
Háromszék	45,76
Csik	44,26

A statisztika jól mutatja, s ezt más források is megerősítik, hogy a felsorolt megyékben a magán földbirtoktulajdon mellett a parasztság létalapját a közös vagydon (erdő és legelő) biztosította. S mivel éppen ezeken a területeken a sajátos történelmi fejlődés következtében a nagybirtokrendszer is lényegesen kisebb mérvben tudott elterjedni, mint a volt megyei (nem kiváltságos) területeken (Háromszék egyes vidékei, különösen azok, amelyek 1876-ig Felső-Fehér megyét alkották, itt kivételt képeznek), a kisparaszti tulajdon vált általánossá, mely létrehozta a neki megfelelő társadalmi formációt és életmódot. Ennek a közösségnek az volt az egyik jellegzetessége, hogy életrendje megkövetelte — főként a közösségi birtokoknak majdnem hihetetlen súlyú továbbélése következtében (összehasonlítási alapként: Kolozs megyében csak 12,29 %, Torda-Aranyosban 18 %, Szolnok-Dobokában 10 %) — a régi földközösségek számos funkciójának további fennmaradását, bár ezeket is egyre jobban maguk alá gyűrték a kapitalista viszonyok. Mindenesetre ez a kisgazda-társadalom a régi demokratikus önkormányzat sok jellegzetességét őrizte, sőt bizonyos értelemben a paraszti önkormányzat utolsó — egyre gyengülő — formája volt. De alkalmas keret arra, hogy a százados népi műveltség kincseinek, a tájegység társadalmi szokásainak megőrzését és továbbfejlődését elősegítse. Kodály Zoltán nem utolsósorban éppen a Székelyföldön végzett népzenekutató útjainak egyik revelációjaként említi, hogy itt „a népdal... páratlan virágzás korát élte“ (*A magyar népzene*. Budapest, 1952). Rá kell mutatnunk arra is, hogy a zárt-sággal és az őstermelő életformával járó konzervatív erők a legtöbb esetben fékeztek a gazdasági haladást. A hagyományok ápolása és ennek tudata viszont erős önértetet teremtett e vidékek lakóiban.

Bizonyos szempontból eltérő viszonyok uralkodtak ott, ahol a feudalizmus legtipikusabb intézménye, a jobbagyság általánossá vált, s felszámolása is egységesebb elvek és intézkedések szerint mehetett végbe. Ezeken a területeken, amelyek Erdély nagyobbik felét jelentették a kapitalizmus idején is uralkodó maradt a nagybirtokrendszer, meghatározva az agrárviszonyok jellegét. Itt a parasztbirtok csak annak érdekeihez igazodva, annak árnyékában létezhetett. Ennek következtében társadalmának a kiváltságos területekétől már a jobbagyfelszabaduláskor elűző szerkezete hovatovább a feudalizmus és kapitalizmus kompromisszumának jegyeit viselte magán. A legjellemzőbb példát Erdély egyik nagy tájegysége, a Mezőség mutatja, mely a nagybirtokrendszer tipikus hazája volt Erdélyben. Itt a 100 holdon felüli nagybirtokok az össz-földterületnek legalább 60—65 százalékát foglalták el

(a történelmi Erdélyben ez az átlag kb. 30 %; az ellenpontok: Brassó megyében 6,44, Beszterce-Naszódon 10, Szeben megyében 10, Fogaras megyében 13%. Rendkívül erőteljesen kidomborodik ezekben az esetekben a közösségi-községi birtok és a magán-nagybirtok elterjedtségének fordított viszonya). Viszont az agrárproletariátus: a napszámosok, gazdasági cselédek, zsellérek, hónapos- és vándormunkások aránya a parasztságon belül ötven százalék körül mozgott. A földbirtokmegoszlás és a társadalmi viszonyok hasonlósága a Bánság, Arad, Bihar és Szatmár megye alföldi részeinek viszonyait juttatja eszünkbe, bár ezeken a területeken a kapitalizmus sokkal fejlettebb volt, mint a Mezőségen.

Egy másik lényeges kérdés a tájtermeléssel kapcsolatos. A mezőgazdasági termelés táji jellegű szakosodása egyrészt a természeti tényezők, másrészt a piac befolyására kezdett kialakulni. A kapitalizmus kezdeteivel egyidőben a nagyobb városok mellett zöldség- és gyümölcsövezet jött létre. Példaként említhetjük az ún. „murokországot“ a Nyáradmentén, a „dinyés falvakat“, a szőlővidékek további kiszélesedését. Ugyancsak a városi fogyasztópiac hatására tértek át a tejtermelésre jó néhány vidéken. Ahol a továbbfejlődés feltételei hiányoztak, ott az ún. paraszti mellékfoglalkozások vagy vándormunka üzésével próbált a parasztság a válságból kijutni.

A kapitalizmusnak a vasúthálózat és az olcsó vízi közlekedés megvalósítása következtében létrejött minőségi továbbfejlődése új feltételeket teremtett: a belső piac mellett a távolabbi városok vagy külpiacok hatása egyszeriben beleszólt a termelés profiljának alakulásába. A bánsági és Arad vidéki gabonatermelő övezet gyors fejlődése is az előbbiekkal állott kapcsolatban.

Az élelmiszeriparnak a tájegység termelési struktúráját formáló szerepe nyilvánvaló. Egy-egy cukorgyár, nagy műmalom, olaj- vagy dohánygyár saját termelési övezetet alakított ki (ami lehetett távolabbi területen is). A Barcaság rendkívül gyors ütemű fejlődését nem kis mértékben köszönhette annak, hogy a botfalusi cukorgyár és a brassói nagy vajgyár minden más erdélyi tájegységnél hamarabb hozzászoktatta a vidék gazdátársadalmát a tőkés ártermelés követelményeihez.

Természetesen a tájtörténeti kutatásnak majdnem megszámlálhatatlan témája lehet. A művelődés fejlődésének kérdései, a népi kultúra sorsa a kapitalizmus körülményei között, a településhálózat történelmileg kialakult formái és típusai, illetve azok táji sajátosságai ugyancsak szót kérnek a tájtörténetben, amelynek egyik erősségét jelenti a társadalmi mozgalmak története is, hiszen ez mintegy sűrítve mutatja az illető vidék hozzájárulását a haladás előtt álló törzslaszok elhárításaért országos szinten folytatott küzdelemhez. Mindez egyet bizonyít: a táj- és területtörténeti kutatások létjogosultságát és szerepét az újkori társadalmi formációkban.

A pártunk IX. kongresszusa után kibontakozó decentralizáció, majd a megyésítés nemcsak a feltételeit, de — ezen a vonalon — az igényeit is megteremtette a táj kutatásnak. Így nem tartozik az utópiák birodalmába, hogy a tájegységek története akár önállóan, akár komplex feldolgozások keretében segít egy-egy táj területfejlesztési tervének kidolgozásában. A tájtörténet által feltárandó örökség beépülése mai valóságunkba, a múlttal való kapcsolattartás előmozdíthatja egy-egy tájegység, vidék gazdasági-társadalmi és kulturális arculatának, életének a kívánt irányba való fejlődését. S — ami nem mellékes szempont — óvhatja a tájakat az egyhangúvá válás nagyon is reális veszélyétől.